

МАКРОСЕРЕДОВИЩНІ ДЕТЕРМІНАНТИ КРИМІНОГІЗАЦІЇ ПСИХОЛОГІЇ ТА СВІДОМОСТІ МОЛОДІЖНИХ КІЛ У ВІДНОШЕННІ ЗБАГАЧЕННЯ ЗАСОБАМИ КРИМІНАЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА

Розглядаються загальносуспільні умови формування криміногенно орієнтованої психології та свідомості окремих кіл молоді у відношенні збагачення засобами кримінального насильства.

Ключові слова: *суспільно-політична, соціально-економічна, соціокультурна, морально-психологічна, побутово-дозвіллева, спортивно-оздоровча сфери формування і прояву криміногенно орієнтованої психології та свідомості молоді.*

Рассматриваются общесоциальные условия формирования криминально ориентированной психологии и сознания отдельных кругов молодежи в отношении обогащения средствами криминального насилия.

Ключевые слова: *Общественно-политическая, социально-экономическая, социокультурная, морально-психологическая, досугово-бытовая, спортивно-оздоровительная сферы формирования и проявления криминально ориентированной психологии и сознания молодежи.*

The social setting of forming of the criminologist oriented psychology and consciousness of separate circles of young people are examined in regard to by benefit facilities of criminal violence.

Key words: *Social and political, socio-economic, morally-psychological, leisure, sport-ing-health-improvement spheres of forming and display of the criminologist oriented psychology and consciousness of young people.*

Результати авторського узагальнення кримінальних справ (1222 одиниці) показали, що 90 % контингенту корисливих насильницьких злочинців складає мо-лодь 14–35 років. У зв'язку з цим необхідно розглянути комплекс детермінант за-

© ГОЛОВКІН Богдан Миколайович – кандидат юридичних наук, завідувач сектора Інституту вивчення проблем злочинності Національної академії правових наук України

гальносуспільного порядку, що зумовлюють формування криміногенно орієнтованої психології та свідомості окремих кіл молоді у відношенні збагачення засобами кримінального насильства. Спочатку слід обмовитися, що ми дотримуємося позиції, згідно з якою безпосередньою причиною продукування корисливої насильницької злочинності та її проявів є відповідна криміногенна психологія і свідомість окремих кіл молоді, трансформована у корисливу спрямованість особистості насильницького діяльнісного прояву. Зазначена психологія і свідомість молоді є складовою суспільної психології і свідомості, причиною корисливої злочинності взагалі (класу явища) як системи більш вищого рівня наукової абстракції. Насамперед маємо визначити сфери формування і дії соціально-психологічних детермінант корисливої насильницької злочинності та її проявів. Думаємо, що це *суспільно-політична, соціально-економічна, соціокультурна, морально-психологічна, побутово-дозвілєва, спортивно-оздоровча сфери суспільного життя.*

Суспільно-політична сфера життя містить низку протиріч, які детермінують поширення негативних явищ та процесів у молодіжному середовищі, у тому числі тих, що зумовлюють криміногенні деформації психології і свідомості молоді.

За часів незалежності органами влади і громадськими організаціями ведеться активна робота по формуванню державної молодіжної політики з метою вирішення нагальних проблем молоді, посилення соціального захисту і забезпечення соціальних гарантій, створення необхідних умов для результативної соціалізації молодого покоління, прийнято низку загальнонаціональних програм, законів і підзаконових актів. До початку фінансово-економічної кризи органам влади та місцевого самоврядування вдалося дещо зробити для вирішення нагальних проблем молодого покоління. Однак навіть тоді чиновники усіх рангів і рівнів самокритично визнавали, що молодіжна політика держави неефективно впроваджується на місцях нібито через брак фінансування, хоча, на наш погляд, головна причина такого стану справ засаднича – досі в державі не вдається конституційно закріпити механізм політичної відповідальності влади, налагодити чіткий громадський контроль за реалізацією державної політики. Справою майбутнього залишаються відставки керівництва профільних міністерств та відомств за відверті провали у реалізації молодіжної політики, що обернулися збільшенням масштабів негативних явищ у молодіжному середовищі, зростанням соціальної напруги та злочинних проявів. Оцінити реальні здобутки політики держави у підтримці соціального становлення і розвитку української молоді можна за результатами вивчення громадської думки самої молоді. Суперечності між задекларованими державою намірами щодо молодого покоління і реальним станом справ з вирішення молодіжних проблем продукують відчуження молоді від держави, недовіру до органів влади та переважно неприйнятне ставлення до діяльності державних установ у сферах реалізації молодіжної політики. За експертними оцінками соціологів частка молоді, яка довіряє органам влади і державним установам коливається в межах 12-30 %¹. Сучасна молодь досить критично оцінює державну молодіжну політику. За даними деяких соціологічних джерел негативні оцінки діяльності органів влади значно переважають над позитивними у таких важливих галузях як: праця (81 % опитаних), забезпечення житлом (85 %), виховання і навчання (79 %) ², охорона здоров'я (67 %), профілактика правопорушень (58 %), матеріальна підтримка соціально-незахищених груп молоді (51 %), забезпечення культурних потреб (51 %), організація дозвілля (50 %). Лоаяльніше мо-

лодь оцінила зусилля влади у царині фізичної культури і спорту 39 %³. Серед найбільш серйозних суспільно-політичних проблем країни, що потребують першочергового вирішення називаються: байдужість влади до громадян 56,6 %, корупція у вищих ешелонах влади – 47,8 %, нездатність влади забезпечити виконання законів – 38,0 %, відсутність механізмів впливу простих громадян на прийняття рішень – 30,5 %⁴.

Протиріччя у *соціально-економічній сфері* найбільш потужно впливають на становлення корисливо орієнтованої психології і свідомості окремих кіл молоді. У сучасних умовах економічної кризи ці протиріччя значно загострилися, помітно збільшився їх криміногенний потенціал.

У галузі праці та зайнятості слід вирізнити декілька найголовніших терміналів криміногенної психології і свідомості молоді: складність працевлаштування за фахом та місцем проживання, низький рівень оплати праці, загроза втрати робочого місця. Візьмемо до уваги той факт, що основна маса корисливих насильницьких злочинців вихідці із малозабезпечених та соціально неблагополучних сімей із невисоким освітнім рівнем, а тому початково орієнтовані на робітничі професії та вільнонайману працю. Найперше з чим стикаються випускники шкіл, професійно-технічних закладів освіти, дитячих будинків, а також демобілізовані з строкової військової служби – це неповне забезпечення державних гарантій 5% бронювання робочих місць на підприємствах, установах, організаціях усіх форм власності за робітничими професіями. Навіть на докризовому етапі лише 50-60 % молоді зазначених категорій працевлаштувалися на гарантовані державою вакансії⁵. Квотні місця, як правило, передбачають непрестійну й мало оплачувану роботу, яка не викликає зацікавленості молодих людей. Із числа працевлаштованих у такий спосіб половина отримували мінімально встановлену зарплатню, третина – нижчу прожиткового мінімуму, чверть – нижчу від середньостатистичної і лише 5 % – у розмірах, еквівалентних до середньої заробітної плати по країні⁶, тобто одразу потрапляли до розряду пауперів. Значна частина через незадоволеність рівнем оплати праці довго не затримується на подібних робочих місцях, повповнює лави безробітних, із середовища яких утворюється прошарок люмпенів.

Суттєво позначається на зростанні обсягів економічної незайнятості молоді незадовільний рівень оплати праці. Загально низькі стандарти оплати праці найбільше зачіпають молодь найпростіших професій, різноробів, найманих працівників, серед яких помітно вирізняється вікова група 18-24-річних молодих людей. Роботодавці користуючись їх низькою кваліфікацією й у такий спосіб економлять витрати на фондую заробітної плати, здешевлюють собівартість товарів і послуг. Кризове падіння виробництва в усіх галузях економіки загострило проблеми скорочення чисельності штату, першочергове вимушене звільнення молоді зазначеної професійно-кваліфікаційної спрямованості, борги по остаточним грошовим розрахункам, суттєве зниження і без того низьких тарифів матеріальної винагороди за працю. Незадовільний рівень оплати праці породжує невдоволеність роботою, звільнення за власним бажанням, зневіру у можливість чесно заробляти на життя. Зазначимо, що рівень безробіття серед молоді традиційно у понад два рази вищий ніж серед дорослого населення, причому за даними Держкомстату, найбільший обсяг безробітних в останні роки незмінно фіксувався у наймолодшій віковій групі 15–24 роки (понад 13 % до кількості економічно активного населення відповідної вікової групи), тоді як серед дорослого населення цей

показник становив понад 6 %⁷. Сприяють поширенню корисливої психології у молодіжному середовищі погіршення рівня та якості життя в країні. В умовах економічної кризи різко знизилася купівельна спроможність населення, зросли ціни на товари і послуги, збільшився прошарок бідних верств населення. Упродовж 2008 року продукти харчування загалом подорожчали на 25 %, житлові тарифи на 30 %, транспортні – на 23 %, послуги закладів освіти – 30 %, відпочинку і культури – 17 %. Сума заборгованості з виплати заробітної плати зросла на 160 %, при цьому рівень заробітної плати зменшився у різних галузях економіки від 5 до 19 %⁸. Опитування громадської думки констатують, що у 77,1% громадян погіршився рівень добробуту⁹. Як бачимо, соціально-економічні негаразди нинішнього кризового періоду істотно ускладнюють соціалізацію молодого покоління, сприяють формуванню корисливої психології та поведінкової орієнтації (із числа схильних до насильства) на силові засоби отримання матеріальної вигоди.

Соціокультурна сфера. Сучасна молодіжна генерація активно залучається до загальноєвропейської та американської культурних традицій, сповідуючи ідеали демократії, свободи, соціальної справедливості, рівності можливостей, безпеки, прагматичного світосприйняття. Водночас запозичуються негативні елементи психології й свідомості європейського та американського суспільства, світотрядні уявлення, спосіб життя, норми поведінки, життєві цілі, котрі морально незріле молоде покоління прихильніше сприймає і краще розуміє, ніж абстрактні суспільні ідеали. Вітчизняний соціокультурний простір проходить драматичний етап становлення під пресингом глобалізації, новочасних ринкових реалій, гострих морально-засадничих протиріч, при пасивно-споглядацькій політиці держави, яка не може запропонувати суспільству чітку ідеологію, об'єднавчу національну ідею. Нинішні трансформації суспільних цінностей і моральних заasad соціуму, передовсім молодіжної його частини, носять вульгарно прагматичний ухил, що виражається у посиленні орієнтацій речовизму й уталітаризму, заздрощів та агресивності, зневіри і ворожого сприйняття середовища, самозакоханості та споживацького ставлення до інших людей, знецінення їх життя й здоров'я. Метою особистісного розвитку стає досягнення сумнівного життєвого успіху взаєм самореалізації. Останній все частіше асоціюється із багатством, необмеженим споживанням товарів і послуг, уседозволеністю за умови вдалого входження до впливових кримінальних кіл, наближення до бізнес еліт та можливо-владців. Ціннісні преференції сучасної молоді досить прагматичні. Першу рангову п'ятірку утворюють матеріальний добробут, здоров'я, особиста свобода, кохання, розваги. Найнижчі позиції займають моральність, культура, патріотизм, релігія, політика¹⁰. Що характерно: необхідною умовою сприйняття цінностей верхньої частини ієрархії у значенні смисложиттєвих орієнтирів визнається пристойне матеріальне забезпечення. У ціннісній сфері суспільної свідомості панує релятивізм. Моральні і соціокультурні цінності безсторонньо визнаються всіма, однак функцію регуляторів людських стосунків у повсякденному житті виконують дуже послаблено. Як тільки-но загальновизнанні ідеали моральності, справедливості, гуманізму, людяності стають на заваді досягнення персонального життєвого успіху і покращення матеріального становища нелегальними методами, одразу ними зневажають, наділяють ярликом умовностей. Це зворотній бік ринкової економіки, яка позначається у суспільній свідомості ревізією цінностей, формує споживацьку мораль і злочинсько-грабіжницьку психологію мас, особливо соціально невлаштованих, зазвичай, найбідніших прошарків молодіжного се-

редовища, що вирізняються найвищою криміногенністю. Ідеали вихідців даного середовища суперечливі і розмиті. Для одних – це каста недоторканих скоробатгачків і так званих мажорів, які агресивно культивують матеріальні символи благополуччя, владу грошей і право сили, престижне володіння брендовими марками речей, необмежене споживання, жагу задоволень і розваг та безкарного ігнорування закону. Кумири інших – так звані гопники, босяцькі вулично-дворові елементи, із викликаючими позірськими субкультурними манерами, що у найбільш загальних рисах нагадують поведінку повоєнних «урок». У класифікації сучасних молодіжних субкультур гопники відносяться до рубрики «агресиви», через вороже ставлення до оточуючих, показове несприйняття соціокультурних цінностей, заперечення суспільної моралі, емоційну неврівноваженість, культивування гедонізму і кримінальної романтики, примітивну налаштованість на групові вуличні пограбування і розбої, вимагання в студентсько-учнівському середовищі із проявами надмірної жорстокості, що виконують функцію викривленого самоствердження і залякування. Прикметною рисою свідомості криміногенних кіл молодіжного середовища стало протиставлення індивідуалістичного інтересу – загальносуспільному. Нині цей стереотип стрімко поширюється й укорінюється в світоглядних уявленнях. Серед соціально невлаштованої частини молодіжного середовища більше поцінуються інструментальні цінності, такі як: рішучість, непоступливість, ризикованість, агресивність, розрахунок на брутальну фізичну перевагу, споживацьке ставлення до оточуючих, користоловство, бо саме вони дозволяють краще адаптуватися до суворої реалії міських нетрів депресивних територій.

Морально-психологічна сфера. Негативні ціннісні деформації свідомості тягнуть за собою моральний занепад та духовне спустошення молоді. Соціологічні опитування свідчать, що нинішнє покоління спокійно і толерантно ставиться до випадкових або комерційних сексуальних стосунків (50 % респондентів), вживання психоактивних речовин, зокрема алкоголю (65 %), наркотиків групи канабіоїдів (35 %) ¹¹, вважаючи їх атрибутами стильного і престижного способу життя. Окремі представники молоді прихильно ставляться і виправдовують крадіжки (15 %), ухиляння від сплати податків і хабарництва (24 %), більш ніж кожен десятий виявляє готовність за грошову винагороду вчинити злочин ¹². Слід враховувати, що ці показники можуть виявитися суттєво вищими серед молоді, яка не працює і не навчається, має низький соціальний статус, відчуває брак можливостей для досягнення життєвого успіху і самореалізації. Вивчення рівня правосвідомості сучасної молоді засвідчило готовність лише 31 % опитаних беззаперечно дотримуватися правових норм у повсякденному житті, майже половина (49 %) воліє робити це вибірково, залежно від життєвих обставин, кожна п'ята молода людина висловила позицію ігнорування правових вимог ¹³. Як бачимо, у молодіжному середовищі спостерігається серйозне протиріччя між догматикою і прагматикою суспільних цінностей та моральних уявлень. Останнім часом окреслилася тенденція до погіршення соціального самопочуття молоді, шириться апатія і негативізм. Понад 70 % молодих людей не відчують себе господарями власної держави, приблизно стільки ж незадоволені своїм соціальним статусом, і відповідно не бачать соціальної перспективи в Україні ¹⁴. Демонструють негативну тенденцію показники увлеченості у завтрашньому дні: у 2006 р. 57,1 % опитаних висловили занепокоєння щодо погіршення ситуації, 2007р. – 62,0 %, 2008р. – 89,1 % ¹⁵. Кризові негаразди дали поштовх до нового витку аномії, сприяли зрос-

танню емоційної напруги й агресії в суспільстві, обумовили девальвацію людської честі і гідності, здоров'я та життя. Нині складається сприятлива ситуація для стрімкого поширення корисливої психології злочинного гатунку у молодіжних колах, переконаності деякої частини молоді у прийнятності здобування засобів існування корисливими насильницькими посяганнями.

Побутово-дозвілєва сфера визначає типові форми проведення вільного часу молоддю, коло захоплень та інтересів, поглиблює уявлення про моральний образ, повсякденну психологію, поведінкові орієнтації, спосіб адаптації до нових ринкових умов буття, усталені засоби самовираження.

Вибір молоддю форми проведення дозвілля залежать від декількох чинників: рід занять і рівень матеріального забезпечення, коло інтересів та спрямованість життєвих домагань. Дослідження Всесвітньої організації охорони здоров'я свідчать, що українська молодь займає одне з перших місць у світі в рейтингу споживання алкоголю серед дітей і молоді, 40 % із яких вживають спиртні напої принаймні раз на місяць¹⁶. Міжнародні опитування молоді в Україні констатують, що 34 % першокурсників ПТУ мають досвід вживання наркотиків групи канабіоїдів¹⁷. Нагадаємо, що 18–27 % корисливих насильницьких злочинців мали професійно-технічну освіту. Слід брати до уваги, що наркотизоване та алкоголізоване дозвілля, комерційний чи напівкомерційний секс потребують чималих грошових витрат, а матеріальні можливості малозабезпечених верств молоді вельми скромні.

За нашими спостереженнями, незайняті трудовою і навчальною діяльністю (представництво серед корисливих насильницьких злочинців (62–75 %) тяжіють до марнування вільного часу у неформальних групах, відвідування недорогих пивбарів і кафе, дискотек (у селах єдина розвага), футбольних матчів, безкоштовних культурно-видовищних заходів (концертів), інтернет клубів, зрідка спортивних секцій, що залишилися у муніципальній власності. Надлишок вільного часу спрямовується на перманентний пошук матеріальних засобів для незмістовного проведення дозвілля. Окрім незначних коштів, які виділяються батьками, найчастіше це: розукомплектування на брухт залишків покинутого виробничого обладнання й устаткування, вузлів та агрегатів укразалізниці, шахтно-ліфтового обладнання, руйнація на будівельні матеріали нежилых помешкань і занедбаних будівель (у селах), викрадання огорож цвинтарів, дротів електромереж, крадіжки виробів із металу із приватних домогосподарств, дачних поселень, промотування викраденого домашнього майна широкого господарського житку, здирицькі рейди до студмістечок, вечірні вистежування клієнтів розважальних закладів, пошук одиноких перехожих з метою насильницького заволодіння їх грошима та іншими цінностями. Молодь із приміських околиць періодично виїзжає на пригородницько-кримінальні «гастролі» до обласних центрів. Подібні заняття можуть чергуватися з цілком легальними періодичними заробітками та разовими оплатними послугами у раніше вказаних сферах економіки.

Підсумовуючи вищевикладене доходимо таких висновків. Молодіжне середовище надто чутливе до проявів та загострення соціальних протиріч, негативних впливів, зміни умов буття. Свідомість сучасної молоді формувалася на зламі двох суспільно-економічних формацій – соціалістичної та ринкової, більшою мірою у новітню епоху бурхливого становлення ринкових відносин, ломки суспільних цінностей та моральних еталонів, різкої поляризації суспільства за рівнем матеріальних доходів і соціальних можливостей, руйнації усталеного десятиліттями

життєвого укладу, триваючого роками байдужого ставлення держави і суспільства до кричущих проблем становлення молодого покоління в усіх сферах суспільного життя. Психологія нинішнього покоління формувалася в умовах первинного накопичення капіталу, різкого зuboження населення, девальвації суспільної моралі, корисливізації людських стосунків. Цінності прозахідної та американської культурної традиції неоднозначно сприймаються морально незрілою свідомістю молодих українців. Нові суспільні ідеали доби становлення ринкової економіки висунули на передній план особистісного розвитку стратегічну мету – досягнення життєвого успіху понад усе, символами якого дедалі масовіше визнаються багатство, необмежене споживання товарів і послуг, уседо-воленість, за умови привеліювано-статусної належності. Однак стартові можли-вості соціального сходження, вертикальна мобільність основної частини мо-лодіжного середовища виявилися недостатніми для реалізації мети ринкового штибу. Опинившись на роздоріжжі соціального вибору шляхів особистісного роз-витку молодь поділилася на умовні табори. Переважна частина молодого покоління стійко виносить тягар проблем особистісного становлення, не піддається спокусі швидкого і необтяжливого досягнення новочасного суспільного ідеалу незакон-ними методами, переорієнтувалася на доступне облаштування свого буття, утвер-джується у загальноприйнятному ставленні до правових форм набуття власності. Водночас виокремився прошарок молоді, яка не вбачає соціальних перспектив власного розвитку, занепала духом, не вірить у свої сили, не готова докладати надзусиль для суспільно прийнятної моделі особистісного розвитку, набуття на-лежного для реалізації своїх життєвих домагань освітньо-професійного статусу, трудомісткої праці над поступовим покращенням матеріального становища. Така молодь відчужена від суспільства, озлоблена, безжаліслива, надмірно агресивна, схильна до корисливого насильства. Свідомість цих кіл молоді найбільш сприй-нятлива до деформацій суспільної моралі, прихильного ставлення до можливості злочинних методів подолання матеріальних складнощів. Байдуже відношення держави і суспільства до нагальних проблем соціального становлення передовсім малозабезпеченої молоді у минулому зараз обертася дефектами соціалізова-ності, несприйняттям суспільної моралі, цінностей, правових приписів, залучен-ням окремих кіл безпідставно економічно неактивної спільноти до спроби ре-алізації індивідуалістичних інтересів та досягнення корисливих цілей криміналь-ними засобами.

1. *Бекешикіна І.* Молодь пострадянських країн: ставлення до політики і цінностей // Соціальні виміри суспільства. – Вип. 7. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2004. – С. 374.
2. *Перепелиця М.* Державна молодіжна політика як важливий чинник соціалізації мо-лодого покоління // Молодь України у дзеркалі соціології / За ред. О. Балакіревої і О. Яре-менка. – К.: УІСД, 2001. – С. 162.
3. *Плоский К.* Аналіз соціальних орієнтацій сучасної української молоді, як орієнтир для формування цілей молодіжної політики щодо залу-чення її до державотворчих процесів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://narodna/pravda/com.ua/rus/politics>.
4. *Опитування* соціологічної служби Центру Разумкова: Назвіть найбільш серйозні суспільно-політичні проблеми країни, що потребують пер-шочергового вирішення. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id.
5. *Соціальні проблеми* працевлаштування молоді: Аналітичний звіт / О.М. Балакірева, О.О. Яременко, О.В. Валькована, В.В. Онікієнко та ін. – К.: Держ. ін.-т проблем сім'ї та молоді, 2004. – С. 43.
6. *Про становище* молоді в Україні: (Щодо підтримки молоді сім'ї, посилення соц. захисту дітей та молоді у 2001–2006 рр.):

Щоріч. доп. Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України / Т.В. Безулік, А.І. Білий, Є.І. Бородін та ін.. – К.: Гопак, 2006. – С. 276. **7.** Рівень безробіття (за методологією МОП) за статтю, віковими групами та місцем проживання у 2008 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2008/gr/ean/ean_u/rbrn?rik_08_u/htm. **8.** Про соціально-економічне становище України за січень-грудень 2008р. – К.: Держкомстат, 2009. – С. 63-66. **9.** Опитування соціологічної служби Центру Разумкова: Яким чином протягом 2008 року змінився рівень добробуту Вашої родини? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://razumkov.org/ukr/poll.php?poll_id. **10.** Залыгина Н.А., Обухов Я.Л., Поликарпов В.А. Аддиктивное поведение молодежи: профилактика и психотерапия зависимостей. – Минск: ПроPILEI, 2004. – С. 63-64. **11.** Здоров'я та поведінкові орієнтації української молоді: соціологічний вимір (за результатами національного соціологічного опитування підлітків та молоді 10-22 роки). – К.: Укр. Ін-т соціальних досліджень, 2005. – С. 142–143. **12.** Кудрявцев В.Н. Преступность и нравы переходного общества. – М.: Гардарики, 2002. – С. 171–173. **13.** Соціальні проблеми молоді в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/Monitor/april08/27htm>. **14.** Про становище молоді в Україні. – там само. – С. 147. **15.** Опитування соціологічної служби Центру Разумкова: Яким чином протягом минулого року змінилася впевненість громадян у завтрашньому дні? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://razumkov.org.ua/ukr/print.php?Ing=UKR&&poll_id. **16.** Проблема – Алкоголізм [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/sport/control/uk/publish/article?art_id. **17.** Поширеність вживання наркотичних речовин серед загального населення та серед молоді [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/sport/control/uk/publish/printable_article?art_id.